PSIXOLINGVISTIK TERMINLARNING LINGVISTIK VA PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI: O'ZBEK VA QIRG'IZ TILSHUNOSLIGI MISOLIDA

Shermatova Gulzoda Erkinovna
O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi huzuridagi Respublika ta'lim markazi
Ona tili va adabiyot bo'limi qirg'iz tili va adabiyoti fani metodisti

Annotatsiya

Ushbu maqolada psixolingvistik terminlarning lingvistik va psixologik xususiyatlari o'zbek va qirg'iz tilshunosligi materiallari asosida qiyosiy tahlil qilinadi. Psixolingvistika til hodisalarini insonning ruhiy-kognitiv faoliyati, nutqni yaratish va idrok etish jarayonlari bilan bog'liq holda o'rganuvchi fanlararo yo'nalish sifatida qaraladi. Tadqiqotda psixolingvistik terminlarning semantik, strukturaviy, funksional va terminologik xususiyatlari aniqlanadi. O'zbek tilidagi *psixolingvistika, ichki nutq, lisoniy yaratuvchanlik, lisoniy irsiyat, bilingvizm, nutqni idrok qilish* kabi terminlar hamda qirg'iz tilidagi *психолингвистика, тил, кеп, ой жүгүртүү, тилдик аң-сезим* kabi tushunchalar qiyosiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Shuningdek, xalqaro terminlarning o'zbek va qirg'iz tillariga o'zlashishi, kalkalash va milliy til imkoniyatlari asosida termin yaratish masalalariga e'tibor qaratiladi. Tadqiqot natijalari psixolingvistik terminlar ikki asosiy component – lingvistik va psixologik-semantik komponentning uzviy birligi asosida shakllanishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: psixolingvistika, psixolingvistik termin, terminologiya, nutq, til, tafakkur, ichki nutq, lisoniy ong, nutqni idrok qilish, bilingvizm, o'zbek tili, qirg'iz tili.

Kirish

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslikda tilni faqat formal-struktur hodisa sifatida emas, balki insonning kognitiv va psixologik faoliyati bilan bog'liq murakkab hodisa sifatida o'rganish kuchaydi. Ana shu jarayonda psixolingvistika shakllanib, tilshunoslik va psixologiya kesishgan nuqtada rivojlandi. Psixolingvistika nutqning yuzaga kelishi, uni idrok etish, tilni egallash, nutqiy faoliyat, xotira, tafakkur va til o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi. O'zbek tilidagi izohli manbalarda psixolingvistika nutqiy ifodalarning paydo bo'lishi hamda nutqning til tizimi bilan munosabatda o'zlashtirilishi va idrok etilishi qonuniyatlarini o'rganuvchi fan sifatida izohlanadi. O'zbek tilshunosligida psixolingvistika bo'yicha maxsus tadqiqotlar keyingi yillarda faollashmoqda. Jumladan, Sh. Usmonova va Sh. Shamsiyevaning 2022-yilda nashr etilgan *Psixolingvistika*[1] darsligida fanning psixologik va lingvistik asoslari, nutqiy faoliyat, nutqning yaratilishi va idrok qilinishi, nutq ontogenezi, psixolingvistik eksperiment hamda etnopsixolingvistika masalalari yoritilgan. Psixolingvistikaning fanlararo xususiyati uning terminologik tizimida ham yaqqol ko'rinadi. Bunday terminlar bir tomondan til birliklari va nutq hodisalarini, ikkinchi tomondan esa insonning ruhiy, kognitiv va kommunikativ faoliyatini ifodalaydi.

Psixolingvistik termin tushunchasi. Termin muayyan ilmiy soha doirasidagi maxsus tushunchani aniq ifodalovchi til birligidir. Psixolingvistik termin esa til, nutq va inson psixik faoliyatining o'zaro munosabatini ifodalovchi maxsus birlik sifatida namoyon bo'ladi**.** "Psixolingvistika – nutqning hosil bo'lishi, shuningdek, nutqni idrok etish va shakllantirish jarayonlarini ularning til tizimi bilan o'zaro bog'lanishi holatida o'rganuvchi fan; psixologiya va lingvistikaning sintezidan paydo bo'lgan.

[1] Usmonova Sh., Shamsiyeva Sh. "Psixolingvistika". Bookmany Print. 2022-yilda. – B.188.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Psixolingvistika inson nutqiy faoliyati modelini va psixofiziologik nutqiy shakllanishini ishlab chiqib, ularni psixologik eksperimentlar yo'li bilan tekshiradi"[2].

Psixolingvistik terminlarni shartli ravishda bir necha guruhga ajratish mumkin:

1) **nutq jarayonini ifodalovchi terminlar:** nutq faoliyati, nutqni yaratish, nutqni idrok qilish;
2) **kognitiv jarayonlarni ifodalovchi terminlar:** tafakkur, xotira, idrok, diqqat;
3) **tilni o'zlashtirish bilan bog'liq terminlar:** tilni egallash, nutq ontogenezi, til o'rganish;
4) **psixolingvistik shaxs bilan bog'liq terminlar:** nutqiy shaxs, lisoniy ong, kommunikativ kompetensiya;
5) **ikki va ko'p tillilik bilan bog'liq terminlar:** bilingvizm, ko'p tillilik, kod almashinuvi;
6) **nutq buzilishlari bilan bog'liq terminlar:** logopediya, afaziya va boshqa terminlar.

Nilufar Axmedovaning tadqiqotida o'zbek psixolingvistik terminologiyasi doirasida *izomorfizm, lisoniy irsiyat, lisoniy yaratuvchanlik, logopediya, ichki nutq, inson omili* kabi birliklar qayd etilgan. Muallif psixolingvistika terminlari tilshunoslik va psixologiyaning tutash xususiyatlarini aks ettirishi kerakligini ta'kidlaydi. Shu jihatdan *psixolingvistik* terminning asosiy belgisi uning ikki tomonlama mazmuniy tabiatidir: u bir vaqtning o'zida **til hodisasini** ham, **psixologik jarayonni** ham ifodalashi mumkin.

Psixolingvistik terminlarning birinchi muhim xususiyati ularning strukturaviy jihatdan xilma-xilligidir. O'zbek tilida mazkur terminlar bir so'zli, ikki komponentli va ko'p komponentli shakllarda uchraydi. Masalan: *psixolingvistika* – bir komponentli o'zlashma termin; *ichki nutq* – ikki komponentli termin; *nutqni idrok qilish* – fe'lli terminologik birikma; *lisoniy yaratuvchanlik* – sifat + ot modelidagi termin; *tilni o'zlashtirish* – fe'lli terminologik birikma. O'zbek psixolingvistik terminologiyasida xalqaro terminlarni o'zlashtirish bilan bir qatorda, mavjud o'zbekcha leksemalarga maxsus ilmiy ma'no yuklash holati ham kuzatiladi. Masalan, *nutq, idrok, xotira, tafakkur, til, ong* kabi birliklar umumxalq tilida ham mavjud bo'lib, psixolingvistik tadqiqotlarda terminologik mazmun kasb etadi. 2025-yilda e'lon qilingan tadqiqotda ingliz va o'zbek tillaridagi psixolingvistik terminlar qiyoslanib, xalqaro terminlarning o'zbek tiliga o'zlashishi hamda *code-switching – kod almashtirish*, *speech perception – nutqni idrok qilish* kabi ekvivalentlar orqali tarjima qilinishi ko'rsatilgan. Demak, o'zbek tilidagi psixolingvistik terminlarning shakllanishida kamida uchta asosiy jarayonni ajratish mumkin: 1) xalqaro terminni bevosita o'zlashtirish; 2) terminni kalkalash yoki so'zma-so'z tarjima qilish; 3) o'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida yangi termin yaratish. Bu jarayonlar qirg'iz tilining terminologik rivojlanishida ham muhim ahamiyatga ega.

O'zbek tilshunosligida psixolingvistika nisbatan yangi yo'nalishlardan biri bo'lsa-da, uning terminologik bazasi tobora kengayib bormoqda. 2024-yilda Nilufar Axmedova tomonidan "Psixolingvistik terminlarning leksikografik talqini"[3] nomli maqolasi e'lon qilingan. Maqolada o'zbek tilshunosligida psixolingvistika terminlarining maxsus lug'aviy tizimi hali to'liq shakllanmaganligi qayd etiladi. Shu bilan birga, 2024-yilda D. Xudayberganova tomonidan tayyorlangan *"Zamonaviy tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati"*[4]da psixolingvistika bilan bir qatorda kognitiv tilshunoslik, pragmalingvistika, sotsiolingvistika, lingvomadaniyatshunoslik, assotsiativ tilshunoslik va boshqa

[2] https://uz.wikipedia.org/wiki/Psixolingvistika
[3] Axmedova N. Psixolingvistik terminlarning leksikografik talqini. *https://doi.org/10.5281/zenodo.10956567.* *https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/30749*.
[4] Xudoyberganova D. "Zamonaviy tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati". – Toshkent. Bookmany print. 2024. – B.112.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

zamonaviy yo'nalishlar terminlari ham qamrab olingan. Bu holat o'zbek tilshunosligida psixolingvistik terminologiyaning alohida tizim sifatida shakllanish jarayonida ekanligini ko'rsatadi. Ayniqsa, *ichki nutq*, *lisoniy ong*, *lisoniy yaratuvchanlik*, *nutqni idrok qilish*, *nutqiy faoliyat*, *tilni o'zlashtirish* kabi terminlar psixolingvistikaning asosiy tadqiqot obyektlarini ifodalashda muhim o'rin tutadi.

Qirg'iz tilshunosligida ham til va inson tafakkuri, ong, nutq va madaniyat munosabatlariga e'tibor kuchayib bormoqda. Biroq ochiq ilmiy manbalarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, qirg'iz tilida aynan **psixolingvistik terminologiyaning maxsus tizimini** o'rgangan tadqiqotlar o'zbek tilidagi tadqiqotlarga nisbatan kamroq.

Qirg'iziston Milliy fanlar akademiyasi nashrlarida terminologiya masalalari alohida ilmiy yo'nalish sifatida tadqiq qilinmoqda. Xususan, B.Oruzbayeva[5] ijodiga bag'ishlangan tadqiqotda qirg'iz terminologiyasining shakllanishi, chet tillardagi terminlarni tarjima qilish va qirg'iz tilining terminologik tizimini boyitish masalalari muhokama qilingan. K.Tynystanovning qirg'iz terminologiyasidagi o'rni haqidagi tadqiqotda esa qirg'iz tilining fonetik, leksik va grammatik terminlarini shakllantirishdagi ilmiy faoliyati tahlil qilinadi. Qirg'iz tilida psixolingvistik tushunchalarni ifodalashda *тил* (til), *кеп* (nutq), *ой жүгүртүү* (tafakkur), *аң-сезим* (ong), *тилдик аң-сезим* (lisoniy ong) singari birliklar alohida semantik ahamiyatga ega. Bu birliklarning muhim xususiyati shundaki, ular qirg'iz tilining milliy leksik qatlamiga mansub bo'lib, zamonaviy psixolingvistik tadqiqotlarda ilmiy termin sifatida qo'llanish imkoniyatiga ega. Qirg'iziston Davlat til komissiyasining terminologik resursida qirg'iz tilining izohli lug'ati va terminlarga murojaat qilish imkoniyati mavjudligi ham qirg'iz tilidagi ilmiy terminlarni standartlashtirish jarayoni davom etayotganini ko'rsatadi.

O'zbek va qirg'iz tillari turkiy tillar oilasiga mansub bo'lgani sababli ularning psixolingvistik terminologiyasida umumiy jihatlar mavjud. Eng avvalo, ikkala tilda ham psixolingvistik tushunchalarni ifodalashda umumturkiy yoki umumtil leksikasiga mansub *til, nutq, ong, tafakkur* kabi tushunchalar asosiy o'rin egallaydi.

Psixolingvistik tushuncha	**O'zbek tili**	**Qirg'iz tili**	**Terminologik xususiyat**
Til	til	тил	Milliy leksik birlik
Nutq	nutq	кеп	Milliy terminologik birlik
Tafakkur	tafakkur	ой жүгүртүү	Milliy birlik / terminologik birikma
Ong	ong	аң-сезим	Psixologik tushuncha
Lisoniy ong	lisoniy ong	тилдик аң-сезим	Ikki komponentli termin
Psixolingvistika	psixolingvistika	психолингвистика	Xalqaro o'zlashma
Bilingvizm	bilingvizm / ikki tillilik	билингвизм / кош тилдүүлүк	O'zlashma va milliy ekvivalent
Ichki nutq	ichki nutq	ички кеп	Kalkalash asosidagi birlik

[5] Орузбаева Бүбүйна Өмүрзаковна. Лингвистикалык терминдердин орусча - кыргызча сөздүгү. –Фрунзе: Издательство Тилим, 1972. – В.6-7.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Tilni o‘zlashtirish	tilni o‘zlashtirish	тилди өздөштүрүү	Fe'lli terminologik birikma

Jadvaldan ko‘rinadiki, xalqaro ilmiy terminlar ikki tilda ham o‘xshash shaklda o‘zlashtirilishi mumkin. Masalan, *psixolingvistika* termini o‘zbek va qirg‘iz tillarida fonetik jihatdan yaqin ko‘rinishda qo‘llanganligini ko‘rish mumkin. Biroq psixolingvistik tushunchalarni milliy til vositalari orqali ifodalashda har bir tilning o‘ziga xos leksik va grammatik imkoniyatlari namoyon bo‘ladi.

Psixolingvistik terminlarning ikkinchi muhim tomoni ularning psixologik mazmun bilan bog‘liqligidir. Oddiy lingvistik termin, odatda, tilning muayyan strukturaviy birligini ifodalasa, psixolingvistik termin insonning ushbu birlikni qanday qabul qilishi, qayta ishlashi yoki hosil qilishi bilan bog‘liq jarayonni ham nazarda tutadi. Masalan, *nutq* tushunchasi grammatik yoki lingvistik nuqtayi nazardan til birliklarining amaliy qo‘llanishini bildirishi mumkin. Psixolingvistik nuqtayi nazardan esa nutqning hosil bo‘lishi, rejalashtirilishi, idrok qilinishi va xotirada qayta ishlanishi kabi jarayonlar muhim hisoblanadi. Xuddi shuningdek, *ichki nutq* termini tashqi kommunikativ nutqdan farqli ravishda insonning ichki fikrlash va nutqiy rejalashtirish jarayonlari bilan bog‘liq. *Lisoniy yaratuvchanlik* esa insonning mavjud til vositalari asosida yangi birliklar va nutqiy konstruktsiyalarni hosil qila olish qobiliyatini anglatadi. Bu termin til tizimi bilan insonning kognitiv imkoniyatlari o‘rtasidagi aloqani ifodalashi bilan xarakterlanadi. Shu sababli psixolingvistik terminlarning semantik tuzilishida quyidagi komponentlar muhim hisoblanadi: **til birligi → psixik jarayon → kognitiv faoliyat → kommunikativ faoliyat.**

O‘zbek va qirg‘iz tillaridagi psixolingvistik terminlarni shakllanish usuliga ko‘ra uch asosiy guruhga ajratish mumkin.

1.O‘zlashma terminlar. Bular xalqaro ilmiy terminlarning bevosita o‘zlashtirilishi natijasida shakllanadi: *psixolingvistika; bilingvizm; logopediya; afaziya; izomorfizm.* Bunday terminlarning afzalligi xalqaro ilmiy muloqotda tushunarliligi bilan belgilanadi.

2.Kalkalash orqali yaratilgan terminlar. Bunda xorijiy terminning mazmuni yoki strukturasi milliy til vositalari yordamida qayta ifodalanadi. Masalan: *speech perception* – **nutqni idrok qilish**; *inner speech* – **ichki nutq**; *language acquisition* – **tilni o‘zlashtirish**. Bunday usul o‘zbek va qirg‘iz tillarida ilmiy tushunchalarni milliy til imkoniyatlari asosida ifodalashga yordam beradi.

3. Milliy til imkoniyatlari asosida terminlashtirish. Bu usulda umumxalq tilidagi birlik ilmiy tushunchani ifodalash uchun terminologik ma'noda qo‘llanadi. Masalan: o‘zbek tilida – *ong, nutq, idrok, tafakkur*; qirg‘iz tilida — *аң-сезим, кеп, ой жүгүртүү, тил*. Mazkur birliklar psixologiya, tilshunoslik va psixolingvistika kesishmasida maxsus terminologik mazmun kasb etadi.

Psixolingvistik terminologiyaning rivojlanishida eng muhim masalalardan biri – terminlarning yagona va izchil shaklda qo‘llanishidir. O‘zbek tilida psixolingvistik terminlar bo‘yicha maxsus lug‘atning shakllanishi hali dolzarb masalalardan biri sifatida ko‘rinadi. Axmedovaning tadqiqotida ham psixolingvistik terminlarni lug‘at shaklida jamlash zarurati ko‘rsatilgan va mavjud ilmiy adabiyotlar asosida terminlarni izohlash tajribasi berilgan. 2026-yilda e'lon qilingan tadqiqotda esa inglizcha psixolingvistik terminlar uchun o‘zbekcha ekvivalentlar yaratishning semantik, morfologik, sintaktik va o‘zlashtirish usullari tahlil qilingan. Unda *bilingualism – bilingvizm/ikki tillilik*, *inner speech – ichki nutq* kabi birliklar misolida termin yaratish jarayoni ko‘rib chiqilgan. Qirg‘iz tilida ham terminologiyani standartlashtirish va xorijiy terminlarni milliy tilga moslashtirish masalasi muhimdir. Qirg‘iz terminologiyasi bo‘yicha akademik tadqiqotlarda terminlar tilning leksik qatlamidagi alohida tizim ekani va yangi terminlar hisobiga muntazam boyib borishi ta'kidlanadi. Shundan kelib chiqib, o‘zbek

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

va qirg'iz psixolingvistik terminologiyasi uchun quyidagi vazifalar muhim: *mavjud terminlarni tizimlashtirish; terminlarning aniq ilmiy ta'riflarini ishlab chiqish; xalqaro terminlar va milliy ekvivalentlar nisbatini belgilash; bir tushunchaning turli terminlar bilan nomlanishiga yo'l qo'ymaslik; ikki tilli va ko'p tilli psixolingvistik lug'atlar yaratish; terminlarning elektron ma'lumotlar bazasini shakllantirish.*

O'zbek va qirg'iz tilshunosligi materiallari asosida olib borilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, psixolingvistik terminlar o'z mohiyatiga ko'ra fanlararo xarakterga ega. Ularning semantik mazmunida lingvistik va psixologik komponentlar bir-biri bilan uzviy bog'langan. O'zbek tilida psixolingvistik terminologiya so'nggi yillarda faol rivojlanib, *psixolingvistika, ichki nutq, lisoniy yaratuvchanlik, lisoniy irsiyat, nutqni idrok qilish, tilni o'zlashtirish* kabi terminlar ilmiy muomalaga kirib bormoqda. Shu bilan birga, bu terminlarni lug'aviy jihatdan tizimlashtirish va standartlashtirish masalasi hali dolzarb bo'lib qolmoqda. Qirg'iz tilida esa psixolingvistik terminologiya umumiy qirg'iz terminologiyasining rivojlanish jarayoni bilan chambarchas bog'liq. *тил, кеп, аң-сезим, ой жүгүртүү, тилдик аң-сезим* kabi birliklar psixolingvistik tushunchalarni milliy til vositalari orqali ifodalash imkoniyatini ko'rsatadi. Qirg'iz terminologiyasida xorijiy atamalarni tarjima qilish va milliy tilning ichki imkoniyatlaridan foydalanish masalalari ham ilmiy tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biridir.

Umuman, o'zbek va qirg'iz tillarining qarindoshligi ularning psixolingvistik terminologiyasida ham muayyan umumiyliklarni yuzaga keltiradi. Shu bilan birga, har bir tilning milliy leksik-semantik imkoniyatlari terminlarning shakllanishida o'ziga xos xususiyatlarni belgilaydi. Kelgusida o'zbek va qirg'iz tillaridagi psixolingvistik terminlarni to'liq qiyosiy lug'at asosida o'rganish, ularning etimologik, semantik, strukturaviy va funksional xususiyatlarini aniqlash ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarning muhim vazifalaridan biri bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Usmonova Sh., Shamsiyeva Sh. "Psixolingvistika". Bookmany Print. 2022-yilda. – B.188.
2. https://uz.wikipedia.org/wiki/Psixolingvistika.
3. Axmedova, N. **Psixolingvistika va unga oid ayrim terminlar xususida**. *Eurasian Journal of Academic Research*, 2024, 4(6), 102-106.
4. Axmedova, N. **Psixolingvistik terminlarning leksikografik talqini**. *Modern Science and Research*, 2024, 3(4), 255–257. DOI: 10.71337/inlibrary.uz.science-research.30712.
5. Xudoyberganova D. "Zamonaviy tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati". – Toshkent. Bookmany print. 2024. – B.112.
6. Орузбаева Бүбүйна Өмүрзаковва. Лингвистикалык терминдердин орусча - кыргызча сөздүгү. –Фрунзе: Издательство Тилим, 1972. – B.6.
7. Rakhmonkulov, A. R. **Psixolingvistik terminlarning chog'ishtirma tahlili**. *Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi*, 2025, 16(1), 34–36.
8. Abdyjapar uulu, M. **Akademik B. Oruzbayeva jana kyrgyz terminologiyasy**. Qirg'iziston Milliy fanlar akademiyasi nashri.
9. Abdykalyqova, A. A., Sadykova, K. **K. Tynystanov: kyrgyz terminologiyasy jana lingvistikalyk terminder**. Qirg'iziston Milliy fanlar akademiyasi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.